

Іван Ярмошик
доктор історичних наук,
доцент, завідувач
кафедри спеціальних історичних
наук та правознавства
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

Археологічне минуле Житомирської області

Територія, яку займає Житомирщина, з давніх-давен заселена людиною, що засвідчують численні археологічні пам'ятки. Інтерес до археологічних об'єктів області виник іще в XIX столітті, хоча перші прояви таких зацікавлень старожитностями краю відомі вже з ХУІІІ століття. Зокрема в 1763 році поміщиця села Немирівка (нині Коростенський район) здійснювала розкопки давньоруського кургану, в якому за переказами було поховано київського князя Ігоря Рюриковича.

В першій половині XIX століття розкопками археологічних старожитностей на території області займався граф Растворовський, який в 1828 році розкопав 4 кургани поблизу Мирополя. У 1848 році поміщик Овруцького повіту Михайло Пйонтровський провів дослідження вже згаданого кургану в селі Немирівка.

В середині XIX століття розвідкові археологічні роботи на території Овруцького повіту провів за завданням Київської Тимчасової комісії по розгляду давніх актів екстраординарний професор університету святого Володимира О.Ставровський.

Однак згадані археологічні дослідження проводились на аматорському рівні, без належної наукової фіксації, результати їх втрачені і великого наукового значення не мають.

Науковий підхід у вивченні археологічних пам'яток починається у другій половині XIX століття і пов'язаний з іменами видатних українських археологів В.Антоновича, С.Гамченка. Зокрема В.Антонович проводив дослідження курганів в Житомирі, на території нинішніх Андрушівського, Ружинського районів. Він одним з перших в українській археологічній науці звернув увагу на пам'ятки кам'яного віку, давньоруські поселення та городища.

Житомирський археолог Сергій Гамченко продовжив, розпочаті В.Антоновичем, дослідження курганного могильника в Житомирі, проводив розкопки давньоруських пам'яток в басейнах рік Случ, Корчуватої, Тетерева. В Коростені на початку ХХ століття проводив археологічні дослідження В. Хвойка, зокрема відкрив в місті стоянку мезолітичного часу.

В 30-ті роки ХХ століття значний внесок у вивчення археологічних пам'яток області зробив І.Ф.Левицький, на той час працівник Волинського Науково – Дослідного Музею (в Житомирі). Ним досліджено ряд цікавих об'єктів культури кулястих амфор (мідний вік), зокрема поховання в кам'яних скринях, поселення трипільської культури в урочищі Моства на Коростенщині, він також провів дослідження курганів на території Народицького району.

В подальші роки археологічні дослідження на території області проводили ряд відомих українських археологів – Т.Мовчанівський, В.Козубовський, В.Неприна, В.Гончаров, Р.Юра, Р.Виезжев, М.Кучера, Є.Махно, І.Винокур та інші. Довгий час вивчав археологічні старожитності області директор Житомирського обласного краєзнавчого музею В.Місяць. До вивчення археологічного минулого краю залучались і любителі краєзнавці – вчителі шкіл. Серед них слід згадати доробок Г.Богуна, вчителя з села Бистрик Бердичівського району, С.Липка вчителя Любарської школи №1.

На основі проведених досліджень можемо констатувати, що територія області була досить густо заселена на всіх етапах історії України від найдавніших часів, вона зберігає пам'ятки всіх хронологічних періодів і багатьох археологічних культур. В цьому розділі в хронологічному порядку розглядаються найбільш відомі та вивчені археологічні пам'ятки області, відповідно до прийнятої в археологічній науці періодизації: кам'яний вік (палеоліт, мезоліт, неоліт), мідний, бронзовий, ранній залізний віки, епоха слов'янства, Київської Русі.

Найдавнішою пам'яткою на території області є Житомирська ранньопалеолітична стоянка. Її залишки було виявлено на пагорбі лівого берега річки Свинолужки поблизу Городища Черняхівського району (урочище Лиса гора), датується вона понад 100 тис. років тому. На ній зібрано понад 2 тис. знарядь праці з кременю. Вона відразу після відкриття ввійшла в коло наукових зацікавлень дослідників палеоліту. Відкрита була в 1959 році і досліджувалась протягом 1960 – 1963 років В.Місяцем, тодішнім директором Житомирського обласного краєзнавчого музею.

Із знарядь праці представлені рубила, наконечники, ножі, скребла проколки. Дослідження цієї стоянки свідчать про те, що традиція обробки знарядь з кременю прийшла в Східну Європу з Заходу. Знаряддя праці мустьєрської ранньопалеолітичної стоянки представлені рубилом, сікачем, наконечником, скреблами. Виділяються скребки на крупних відщепках, які мають у неробочій частині рукоять, яка зручна для захвату рукою. Є також ряд стамесок, проколок, які виготовлені із кременю.

Відомості про цю стоянку можна знайти в усіх історичних довідниках, енциклопедіях. Як показує аналіз знайдених матеріалів, їх можна датувати приблизно 100 тис. років тому. Тобто, Житомирська ранньопалеолітична стоянка є не тільки найдавнішою на території області, а й відноситься до тих місць, звідки людина почала освоювати землі

України. Сучасницями цієї стоянки є стоянки Амвросіївська на Донбасі, Лука-Врублівецька на Хмельниччині.

До найбільш давніх поселень, які датуються кам'яним віком відноситься і Радомишльська стоянка. Виявлена вона була у 1956 році учнями середньої школи №4 м. Радомишля Житомирської області. Допмагаючи місцевому колгоспу в кагатуванні овочів на зиму, на глибині 0,8 м від поверхні натрапили на кістки мамонта. Директор школи С.Ф.Олексієнко повідомив про знахідку в Академію наук України. При обстеженні місця знахідки фахівцями з Інституту археології Академії Наук були знайдені й крем'яні знаряддя. Стало зрозумілим, що це залишки стоянки пізньопалеолітичної епохи, яка одержала в науці назву Радомишльської.

На сьогодні вона є досить ґрунтовно дослідженою пам'яткою пізнього палеоліту не лише в області, але й на території України. Тут виявлено шість невеликих наземних наметоподібних жител, первісних мисливців, а біля них скупчення кісток мамонта, північного оленя і дикого коня та розщеплених кременів. Житла овальної форми, типу чумів північних народів, на їх місцях збереглися скупчення кісток мамонтів. Поруч з житлами була яма-сховище, кругла в плані, діаметром близько 2-х метрів і глибиною до 1 метра, заповнена значною кількістю великих кісток мамонта, які можливо були запасами будівельного матеріалу або їжі.

Житла і яма-сховище утворювали замкнене коло – невелике поселення. На його внутрішній площі знаходився виробничий центр і досить велике вогнище. На місці першого збереглося скупчення розщеплених кременів – від заготовок до дрібних відщепів, а на місці другого – багато кісткового вугілля. Кремнева сировина добувалася у відкладах пісковика по берегах річки Тетерева, в яких вони залягають окремими прошарками.

Одне з таких місцезнаходжень кремневої сировини виявлено за кілька кілометрів від стоянки. Кремневий інвентар стоянки має значну наукову цінність. Його характерною особливістю є поєднання в ньому пізньопалеолітичних і мустьєрських форм. Це дозволяє датувати стоянку початковою порою пізнього палеоліту, за рядом знарядь праці вона може бути віднесена до пам'яток оріньякської культури. Її можна розглядати як один із варіантів переростання мустьєрської культури в наступну – оріньякську. Радомишльську стоянку датують часом 35-30 тис. років до н.е.

Радомишльська стоянка тепер широко відома не лише в нашій країні, але й поза її межами. Вона ввійшла до багатьох наукових праць і підручників, енциклопедій, про неї доповідали на міжнародних конгресах і симпозіумах.

Крім цього поселення в області відомі й інші місцезнаходження палеолітичного часу – в селах Довгиничі, Клинець Овруцького, Колодяжне Держинського районів. Тут проживали колективи первісних мисливців, головним господарським заняттям яких було полювання на

великих тварин – мамонтів, північних оленів, диких коней. Полювання носило колективний характер, мисливці влаштовували загони та облави на тварин. Полювали в першу чергу заради м'яса, на ряд тварин – псців, вовків – заради хутра, кістки тварин використовували як матеріал для будівництва жител. Основні знаряддя праці виготовлялись із кременю – скребки, різці, скобелі, гостроконечники. Крім того ряд знарядь виготовляли із кісток тварин, використовувались також дерев'яні знаряддя.

В таких важких холодних умовах льодовикового періоду пройшли перші віки людської історії, коли первісна людина застосовуючи примітивні знаряддя праці в важких природно-кліматичних умовах боролась за своє виживання.

Наступним етапом розвитку людського періоду є **середній кам'яний вік (мезоліт)**, датується приблизно 10 – 6 тис. років до н.е. В цей час завершився льодовиковий період, клімат став теплішим, встановилась сучасна геологічна реальність, сформувалась гідрографічна сітка. В наших краях зникли великі холодно витривалі тварини – мамонти, північні олені, бізони, які раніше служили головним об'єктами полювання та забезпечували людей продуктами харчування. Полювання на дрібних звірів було справою складнішою, людина винайшла зброю дальньої дії – лук та стріли, що дало змогу індивідуалізувати це заняття.

В мезоліті людина приручила і перших тварин – собаку, коня, свиню. Поряд з мисливством посилюється роль збиральництва в господарстві людей, виникає рибальство. Різноманітнішим став і набір знарядь праці, вони стають меншими за розмірами, набирають правильних геометричних форм – трапецій, ромбів, трикутників, сегментів. Ці невеличкі вироби служили вкладишами до кістяної, рогової або дерев'яної основи металевих списів, гарпунів, які мали поздовжні пази з одного або двох боків. Поруч з ними застосовувались і знаряддя, які були характерними для попередньої палеолітичної доби.

На підставі існуючих джерел в межах України виділяють ряд груп мезолітичних пам'яток. Територію нашої області відносять до Волинської групи пам'яток. Мезолітичні місцезнаходження відомі у нас біля сіл Стаханове, Кропивня Володарськ-Волинського, Мелені Коростенського, Чоповичі Малинського районів та в інших пунктах.

Наступним етапом цивілізаційного розвитку людства був **новий кам'яний вік (неоліт)**, який в наших краях датується VI – IV тис. до н.е. цей період позначений великими зрушеннями в господарстві людей. Найбільшим досягненням людства в цей період став поступовий перехід від привласнюючих форм господарства – мисливства та збиральництва до відтворюючих – землеробства та тваринництва. Людина меншою мірою стала залежати від примх природи. Освоєння принципово нових форм господарства послужила передумовою виникнення в майбутньому майнової диференціації, приватної власності як основних причин утворення державних формувань.

Важливим досягненням людини часів неоліту було освоєння нею першого штучного матеріалу – глини та виготовлення з неї керамічного посуду. Неолітична кераміка ще досить примітивна, виготовлена ліпним способом, без гончарного круга, часто посуд мав гостре дно. Все ж поява глиняного посуду дала змогу урізноманітнити раціон харчування, що безумовно, позитивним чином вплинуло на фізіологічний розвиток людини. В неоліті з'явилися і нові технічні прийоми обробки кременю – шліфування, свердління, розпилювання. З'явилися нові форми кремінних знарядь праці – сокири, тесла, свердла. Більшою мірою як раніше поширюються кістяні рибальські знаряддя – гачки, гарпуни. Ці досягнення в сумі й дали привід науковцям назвати цей період новим кам'яним віком, і характеризувати його як “неолітичну революцію”.

Територія нашої області багата на неолітичні пам'ятки. Їх вивчення розпочалось іще в другій половині ХІХ століття. Зокрема роботами Ф.Штейнгеля, Я.Яроцького в північній частині області виявлено ряд неолітичних поселень в басейнах рік Норинь та Уборть біля сіл Норинськ, Збраньки, Бондарі, Коптівщина, Перга, Юрове та інших. У 20-х роках ХХ століття дослідження неолітичних пам'яток провів І.Левицький. Зокрема, в 1927 році проводив розкопки в урочищі Піщане біля Народич, а в 1930 році багатощарової стоянки в урочищі Моства біля с.Каленське (Коростенський р-н). У післявоєнний період розвідками Р.Висезева, В.Гончарова, Г.Богуна, В.Неприної виявлені нові пам'ятки неолітичного часу в басейнах рік Случ, Роставиця, Гнилоп'ять, Тетерів. У 1948 році були продовжені дослідження поселення в урочищі Моства. У 1963 році В.Неприна провела широкомасштабні дослідження поселення дніпро-донецької культури біля села Тетерівка Житомирського району.

І.Левицьким у 1930 році виявлено торфовище Моства (в заплаві р.Моства) біля села Каленське Коростенського району, де серед інших були і неолітичні матеріали. Тут в 1948 – 1949 роках досліджено 1400 м.кв. площі і в неолітичному шарі виявлено п'ять округлих вогнищ діаметром 0,3 – 0,6 м, заглиблених на 0,1 – 0,15 м, скупчення кременів, фрагменти гостродонних, звужених зверху посудин, що мали округлий корпус і висоту 25 – 29 см. На р. Жерев серед неолітичних матеріалів виявлено двобічні оббиті сокирки, великі скребки на відщепках, різці, проколки, трапеції, а також кераміка з домішкою трави: вінчик з потоншеним краєм, фрагмент бічної стінки з прокресленими лініями. Л.Залізник в 1973 році відкрив поблизу с.Лазарівка Брусилівського р-ну на правому березі ріки Здвиг неолітичну стоянку. Знайдено фрагменти керамічного посуду з прямими вінчиками, орнаментованими насічками по зрізу. Серед кремневих виробів можна виділити кінцеві на відщепках та пластинах скребки, кутові різці на відщепках, серединні різці, мікрорізці, пластини з притупленим ретушню краєм, трапеції, 15 вкладишів кукрекського типу.

Ще одна пам'ятка виявлена поблизу села Тараси Малинського району Л.Залізником. Тут у 1984 році зібрано фрагменти

пізньопалеолітичної кераміки та крем'яні знаряддя: скребки на відщеплах, серединнобокові різці на відщеплах, сокирка, дві великі трапеції.

В кераміці неолітичних пам'яток Житомирського Полісся інші орнаменти: відтиски відступаючої лопатки і наколи розмоченою паличкою. В глині, з якої робили посуд, є домішки рослинності та жорстви.

Всього на території Житомирщини відомо понад 40 неолітичних місцезнаходжень у Бердичівському, Коростенському, Лугинському, Малинському, Овруцькому та Олевському районах.

Наступним етапом в цивілізаційному розвитку людства є **мідний вік, або енеоліт**, який на території України датується IV – III тис. до н.е. З енеолітом пов'язана значна кількість нововведень. В цей час людство освоїло перші метали – мідь та золото, виникає орне землеробство з використанням тяглової сили бика, з'являється колесо, а з ним і гарба, в яку запрягали биків. В мідному віці люди привчають коня до верхової їзди. Удосконалюється керамічне виробництво, появляються гончарні печі, розвивається ткацтво та прядіння.

Основним господарським заняттям людей було в цей період землеробство та скотарство, з їх удосконаленням та підвищенням продуктивності людина менше стала залежати від примх природи. Зростання продуктивності праці сприяло майновому та соціальному розшаруванню, виділенню вождів та правителів, в роді посилюється батьківське право, поступово відбувається заміна матріархальних відносин патріархальними, при яких родовід ведеться по лінії матері.

В мідному віці простежується диференціація і в господарських заняттях окремих племен. В одних основну роль відіграє кочове скотарство серед населення степових регіонів, в інших – землеробство, в племен лісостепової та лісової зон. Це був перший великий суспільний поділ праці.

Однією з найбільш яскраво виражених та вивчених археологічних культур Східної Європи періоду мідного віку є **трипільська культура**. На території України вона датується IV – III тис. до н.е., займала майже все лісостепове Правобережжя і Прикарпаття, має декілька локальних варіантів, в своєму розвитку пройшла кілька періодів, на пізньому етапі поширилась на Волинь і Степову зону України.

Пізньотрипільські пам'ятки Житомирщини представлені поселеннями городського типу, які отримали назву від поселення в селі Городське Коростишівського району. На сьогоднішній день відомо понад 50 поселень, які відносяться до цієї локальної групи. Найбільш відомими серед них є поселення поблизу сіл Троянів Житомирського, Паволоч, Попільнянського, Нова Чорторія Любарського районів.

Поселення розміщені, як правило, на важкодоступних мисах та останцях плато річкових берегів. На поселенні в Троянові простежено розміщення жител двома концентричними колами, що є характерним для поселень трипільської культури попереднього часу.

На поселеннях досліджено два типи жител – наземні та напівземлянкові. Перші – прямокутні в плані, невеликих розмірів (приблизно 3 x 8 м), на їх площі простежені залишки пічних споруд, глинобитних долівок. Напівземлянкові житла заглиблені в ґрунт на 80 – 120 см від сучасної поверхні, мають довжину 6 – 9 м, при ширині 2 – 4 м. Наявність землянкових та напівземлянкових жител можливо свідчить про різні етапи забудови поселень.

Серед знарядь праці переважають вироби з кременю. Це клиновидні шліфовані сокири, скребки на пластинах і відщеплах, ножі виготовлені з довгих пластин. Ножі та ножевидні пластини можливо використовувались як серпи. Використовувались також проколки, свердла, трикутні вістря до стріл. Поширеними знаряддями з каменю були зернотерки, круглі розтирачі, клиновидні сокири із просвердленим отвором для держака. Використовувались також знаряддя з рогу й кістки – мотики, шила, проколки.

На поселеннях городського типу виявлено велику кількість глиняних пряслиць до веретен – конічної, біконічної та плоскої форми. Інколи пряслиця прикрашались рядами крапок або лініями, які відходять від отвору. На деяких пряслицях простежуються ідеографічні зображення – птахи, дерева, люди, тварини, що, можливо, відігравали не лише декоративну роль, а й мали певне смислове значення. Крім пряслиць на поселеннях знайдено грузила кулястої та пірамідальної форми від примітивного ткацького верстата.

Металеві вироби представлені одинокими екземплярами: в Колодяжному (Дзержинський р-н) знайдено мідну плоску сокиру з розширеним лезом, а на Троянівському поселенні маленький мідний кинджал трикутної форми.

Найбільш масовими знахідками на поселеннях є фрагменти керамічного посуду, який археологи поділяють на дві основні групи. До першої відноситься кераміка з домішками до глини кварцу, слюди, товченої черепашки, до другої – звичайний трипільський посуд з добре відмуленої глини. За формами посуду – це горщики, амфори, глечики, миски, зерновики. Найбільш поширеною посудиною були горщики з округлим тулубом, прикрашені по плічках одним-двома рядами відбитків шнура, наколів чи відбитків прямокутного штампа. Поверхня мисок прикрашалась червоною фарбою та шнуровим орнаментом. Зерновики – це були великі округлі посудини, здебільшого неорнаментовані. На поселеннях також зустрічаються мініатюрні посудинки, які повторюють форми великих горщиків, мисок, глечиків.

Кераміка з добре відмуленої глини знайдена на всіх поселеннях городського типу порівняно в невеликій кількості. Це широкогорлі горщики, глекоподібні посудини, амфори з кулястим тулубом, миски напівсферичної форми. Посуд цього типу часто прикрашений розписом коричневою чи чорною фарбою. Орнамент складається з паралельних прямих, хвилястих ліній, стрічок, овалів, косої сітки.

На всіх поселеннях городського типу знайдено багато глиняних антропоморфних статуєток, які схематизовано зображують стоячу постать жінки, рідше – сидячу фігуру з витягнутими вперед руками. Зооморфні глиняні зображення представлені фігурками бичків. Очевидно предметами культури були мініатюрні глиняні сокирки з випаленої глини, знайдені в Троянові, Новій Чорторії. Наскрізнi отвори в них свідчать, що їх носили як підвіски-амулету.

В цілому керамічний комплекс з трипільських поселень Житомирщини має деякі специфічні риси, але й разом з тим багато в чому подібний до посуду синхронних трипільських пам'яток інших територій.

Серед господарських занять провідну роль відігравали землеробство та домашнє тваринництво, які гармонійно доповнювали одне одного. Провідне місце в стаді належало великій рогатій худобі, крім того утримували кіз, овець, свиней, коней. Певне значення в господарському житті зберігало мисливство. Основними об'єктами полювання були зубр, олень, лось, кабан, косуля.

Протягом свого існування городські племена підтримували стосунки з населенням сусідніх територій. А розташування поселень у важкодоступних місцях, які до певної міри є природними укріпленнями, та знахідки на поселеннях зброї, свідчать, що ці контакти могли супроводжуватись військовими сутичками.

Історична доля племен, які проживали на цих пізньотрипільських поселеннях Житомирщини залишається нез'ясованою, але традиції їх культури, безумовно, мали вплив на розвиток місцевого населення в наступний період.

Особливий інтерес становить іще одна археологічна культура мідного віку, яка мала поширення на Житомирщині – **культура кулястих амфор**. Її пам'ятки стали відомі на початку ХХ століття. Важливі роботи по їх вивченню провів І.Левицький. В основному ця культура відома за похованнями в кам'яних скринях, що дало їй іншу назву – волинська мегалітична культура. Територія її поширення охоплює Східну Німеччину, Чехію, Словаччину, Польщу, Україну. Єдиним джерелом для вивчення цієї культури є поховання та випадкові знахідки. Мегалітичні гробниці за своєю конструкцією археологи ділять на 4 типи: а) дольмен, який складається з двох вертикальних плит, покритих зверху вертикально покладеною плитою, прикладом може служити поховання, досліджене в селі Суємці Баранівського району; б) кам'яна скриня з багатьох (до 10) поставлених на ребро плит і окремо добудованим входом, покрита кількома горизонтальними плитами (прикладом можуть бути поховальні пам'ятки в селах Колодяжне, Кикова, Сколобів, Високе); в) кам'яна скриня, вкопана в ґрунт і нічим не відмічена на поверхні (відомі в селах Анета, Збраньки, Старий Миропіль); і г) четвертий тип – кам'яна скриня під курганним насипом, відомий на території Київської області.

Кам'яні скрині розмірами близько 0,8 x 1,7 метра, висотою 0,6 – 0,9 метра, мали прямокутну форму, відомі і скрині овальної форми (Анета,

Сколобів). Більшість скринь орієнтовані зі сходу на захід, північна стінка як правило вища і масивніша за південну.

Одним з найцікавіших поховань цієї культури є гробниця досліджена І.Левицьким поблизу села Колодяжне. Вона мала прямокутну форму, розміром 1,28 х 2,26 м, орієнтована з заходу на схід. Була збудована з 10 поставлених на ребро кам'яних плит, щілини між якими закладені дрібними плитами і замазані глиною. Гробниця була прикрита трьома масивними плитами. Дно викладене тонкими гнейсовими плитками, покритими глиняною долівкою, на якій в кількох місцях збереглися сліди червоної вохри. З східної сторони до основної поховальної камери прилягав вхід – “сіни” – прямокутної форми.

Центральне місце в гробниці займав кістяк чоловіка віком 45 – 50 років в сидячому положенні. З обох його боків лежали в скорченому положенні кістяки двох жінок віком 40 – 45 та 45 – 50 років. Біля кожного з них знаходилося по два кістяки дітей віком від 1,5 до 7 – 9 років. У ногах цих кістяків, біля входу в поховальну камеру лежали скорчені кістяки хлопця віком 14 – 16 років та молодої жінки 16 – 18 років. У “сінях” лежав іще один скорчений кістяк чоловіка віком близько 30 років. Усі кістяки, крім чоловічого центрального, зберегли сліди червоної вохри. Усі небіжчики були поховані в гробниці одночасно і мають, крім кістяка чоловіка біля входу в гробницю, споріднені антропологічні риси.

Мабуть, в гробниці поховано знатного чоловіка, можливо вождя чи начальника роду, разом з його жінками та дітьми. Поховальний інвентар складався з фрагментів кераміки, крем'яних сокир, долота, відщепів, кістяної шпильки, намиста з зубів кабана і щелепи свині.

Скорчене тілопокладення було основним варіантом поховального обряду. Кістяки посипались червоною вохрою, яка можливо була символом вогню або крові, в селі Анета під чоловічим кістяком виявлено скупчення дерев'яного вугілля. Відомі індивідуальні, парні та групові поховання. Поховальний інвентар подібний до вище описаного. В одному випадку (с.Анета) в гробниці виявлено цілий кістяк свині. В кількох випадках виявлено поховання по обряду трупоспалення.

Культура кулястих амфор у нас датується останніми століттями III тисячоліття до н.е. Населення цієї культури вело, очевидно, рухливий спосіб життя, у зв'язку з цим їх поселення мали характер тимчасових стоянок, і відомі в незначних кількостях. Основну роль в господарстві носіїв цієї культури відігравало скотарство.

У 1983 році працівник обласного краєзнавчого музею О.Тарабукін зібрав уламки керамічного посуду епохи міді в с. Станишівка Житомирського району. На території Смолянки (в Житомирі) ним же зібрано уламки ліпного посуду, крем'яні скребачки на відщепі, наконечники стріл та пластини. А в 1983 році в районі Крошні (м.Житомир) він зібрав уламки ліпного посуду з валиковим орнаментом, іноді розчленованого пальцевими вдавленнями, крем'яні відщепи.

Наступним етапом в археологічній періодизації історії людства є **бронзовий вік**. Це останній великий період первіснообщинної формації. На цьому етапі починають формуватись класові суспільства, державницькі відносини. В межах України бронзовий вік датується II початком I тис. до н.е. В цей час людство освоїло перший штучний метал – бронзу як сплав міді з оловом (іноді сурмою або миш'яком). На території України виявили багато майстерень, де виплавляли бронзу та виготовляли речі з неї.

У бронзовому віці відбулося далі поглиблення першого суспільного поділу праці. У степових племен посилюється роль скотарства, а у лісостепових провідну роль відігравало землеробство в поєднанні з домашнім тваринництвом. Розширився асортимент культурних рослин, люди в той час культивували пшеницю, ячмінь, льон, коноплі, горох, сочевицю, часник, цибулю, мак. Розвивається садівництво, вирощували вишні, сливи. Зростання продуктивності праці призвело до посилення майнової нерівності. В роді посилилась роль батьківського права, завершилось формування патріархальних відносин.

Перші дослідження пам'яток епохи бронзового віку в нашому краю були проведені ще в 70-80-х роках XIX століття. Ці роботи пов'язані з іменами геолога Готфріда Оссовського та археолога С. Люба-Радзиминського.

На території області в епоху бронзового віку в ранній його період поширювалась середньодніпровська культура, середньому періоді тшинецько-комарівська і на пізньому етапі – білогрудівська. Більш вивченою серед них є білогрудівська. Культурна приналежність ряду пам'яток є невизначеною. Серед найбільш відомих поселень слід назвати поселення біля сіл Ворошилівка та Стара Гута Житомирського району.

На двох шарових поселеннях біля цих сіл виявлено шар з керамікою білогрудівської культури. Для них є характерними неукріплені поселення, розташовані низько біля води, по берегах річок та озер. Білогрудівська культура представлена трьома видами пам'яток: поселеннями, похованнями та зольниками. Найбільш масовою категорією знахідок на цих пам'ятках є фрагменти керамічного посуду. Серед кухонної Білогрудівської кераміки невелику, але досить виразну групу становить банкоподібний посуд. Банкоподібні посудини невеличкі (заввишки 10-12 см.), стінки їх у більшості випадків тонкі та погано заглажені. Іноді їх зовнішня поверхня дуже шорстка, немовби вкрита маленькими горбиками.

На поселенні в селі Стара Гута виявлено також шар з керамікою більш ранньої тшинецької культури.

Основним господарським заняттям племен білогрудівської культури було землеробство, про що свідчать знахідки зернотерок, вкладишів до серпів, відбитки зерен на посуді, так звані «хлібці» та «коржики» з глини. Це населення вже, мабуть, знало плуг та використовувало бика як тяглову силу. Для обробітки землі застосовували також рогові та кістяні мотики.

Важливу роль в господарстві відігравало тваринництво. До складу домашнього стада входили бик, вівця, коза, свиня, кінь. На поселеннях зустрічаються також кістки диких тварин – зубра, оленя, косулі, лисиці, борсука та інших.

Бронзовий вік був важливим історичним періодом, коли відбулося складання основних мовних груп і коли вже можна говорити про приналежність певної археологічної культури до різних етнічних утворень. На цей час припадає виділення північноіндоєвропейської групи народів, куди входили балти, слов'яни, германці. Вважають, що предками цих народів були носії культур шнурової кераміки. Предків слов'ян пов'язують з населенням тшинецької культури.

Пам'ятки пізнього періоду бронзового віку засвідчують поступовий еволюційний перехід до наступної епохи – **раннього залізного віку**. Цей період розпочинається на території України на початку 1 тисячоліття до н.е. В цей час стародавнє населення почало застосовувати в процесі виробництва новий метал – залізо. Це мало вирішальне значення для подальшого розвитку суспільства. Раннім залізним віком на території України археологи вважають час від VIII до IV століття до н.е.

Залізо тоді добували з болотної руди, так званим сиродутним способом. Горн для виплавки заліза робили з дерева і каменю, обмазували глиною, на дні горна розкладалось багаття. Через верхній отвір засипали шарами просушену й подрібнену руду та деревне вугілля. За допомогою міхів у горн нагніталось невідігрите ("сире") повітря. При згорянні деревного вугілля окис заліза відновлюється оксидами вуглецю при температурі 900° С. Залізо концентрувалось в нижній частині горна у в'язкому тістоподібному стані. Після завершення циклу, горн розбирався, майстри виймали залізо, з якого потім виготовляли знаряддя праці, побутові речі, зброю.

В ранньому залізному віці виникли можливості для спеціалізації ремесел. Це зумовило другий великий суспільний поділ праці: ремесло відокремилось від землеробства. Розвиток виробництва, підвищення продуктивності праці, поглибило майнове розшарування, широко стала використовуватись праця рабів. Це простежується і в племен, які проживали на території України: у скіфів, сарматів, в античних містах-державках.

В північній зоні Лісостепу на Поліссі археологи, куди входить і територія Житомирської області, археологи виділяють окрему культурну зону періоду раннього залізного віку – волинську локальну групу пам'яток, вважають що це була периферія чорноліської культури. Ця територія залишилась поза прямим впливом скіфської культури і торгових стосунків з античними містами. Це було північне прикордоння скіфської культури землеробського населення Лісостепу, геродотовських скіфів-орачів. За розвитком продуктивних сил населення Волині відставало від південних регіонів. Матеріали тутешніх пам'яток не вказують на

матеріальне розшарування населення. Очевидно, тут зберігалась родова община.

На території області відомі тільки неукріплені поселення цього часу. Ряд з них виявлена поблизу Житомира. Зокрема біля села Ворошилівка Житомирського району виявлено поселення чорноліської культури. У 1946 році В.К.Гончаров виявив поселення ранньозалізного віку біля села Райки Бердичівського району. Поселення скіфського часу досліджував М.М.Шмаглій поблизу села Троянова Житомирського району.

Ці поселення розміщувались в зручних для ведення господарства місцях, на схилах річкових берегів, на підвищеннях заплав. Очевидно, ці селища були родовими поселеннями, складались з кількох наземних жител або землянок. Селища мали невеликі розміри, тягнулись вздовж берега ріки на 100 – 150 метрів. Інколи такі селища розміщувались “гніздами”, недалеко одне від одного. Подібне скупчення поселень відоме в районі Соколової гори. Працівником обласного музею О. Тарабукіном тут були проведені розвідкові розкопки. Виявлено залишки невеликої – 3 х 4 метри, заглибленої на 0,5 метра в землю споруди, яка колись була житловою будівлею.

Основним господарським заняттям було орне землеробство і домашнє тваринництво. Жителі продовжували застосовувати кам'яні знаряддя праці – зокрема серпи з кремневими вкладишами. Але на поселеннях виявлені і залізні знаряддя: в Троянові знайдено залізний кельт (сокирку) з одним вушком. Поодинокими знахідками представлені скіфські наконечники стріл.

Найбільш масовою категорією знахідок є фрагменти кераміки, подібні до пізньочорноліської. Зустрічаються горщики тюльпаноподібної форми, високих пропорцій, майже циліндричної форми. Особливість керамічного комплексу з поселень нашої території становлять миски, вінця яких загнуті всередину під кутом. Кераміка прикрашалась наліпним орнаментом у вигляді валика, розчленованого ямками; наколами по краю, іноді орнамент утворював на зовнішній поверхні опуклі “горошини”.

Для поховального обряду цього часу характерним є тілоспалення з похованням в керамічних урнах.

Таким чином в часи раннього залізного віку, коли в степовій зоні панували скіфські племена, а Північному Причорномор'ї процвітали грецькі міста-держави, територія нашої області залишалась в цивілізаційному відношенні провінційною територією. Заселеною землеробськими племенами, носіями пізньочорноліської культури.

Черняхівська культура.

Початок першого тисячоліття нашої ери ознаменований появою на історичній арені слов'янських племен. Першу відомість про них знаходимо в творах античних, візантійських, готських авторів. Спочатку ми зустрічаємо слов'ян під об'єднаною назвою венедів, пізніше західну гілку слов'ян – названо склавінами, східну – антами.

На території області на початку першого тисячоліття протягом II – V століть побутувала черняхівська культура. Перші пам'ятки цієї культури відкрив відомий український археолог Вікентій Хвойка. Назва культури походить від дослідженого ним могильника в селі Черняхів Київської області. Нині на території України зафіксовано понад 3 тисячі пам'яток черняхівської культури, значну частину з них досліджено шляхом стаціонарних археологічних розкопок. Важливі роботи по вивченню черняхівських пам'яток на Житомирщині провів Іон Винокур. Ним досліджувались великі черняхівські селища біля сіл Іванківці Любарського, Слободище, Маркуші Бердичівського, Пряжів Житомирського районів, ряд пам'яток на території Ружинського району.

На черняхівських поселеннях виявлені і досліджені наземні дерево-каркасні і напівземлянкові стовпової або зрубною конструкції житла. Вони мали здебільшого двосхилу покрівлю, були вкриті соломною або очеретом. Для опалення жител влаштовувалися відкриті вогнища, глинобитні печі або печі-кам'янки. Крім жител на поселеннях виявлено наземні та заглиблені в землю господарські приміщення. Поширеними є ями для зберігання харчових продуктів.

Цікавим господарським об'єктом, виявленим на території нашої області, є млинова споруда, досліджена І.Винокуром на поселенні біля села Іванківці Любарського району. Млин містився у двокімнатній наземній будівлі. У виробничому його приміщенні виявлено дві пари круглих ротаційних кам'яних жорен. Жорна знаходились на вимазаних глиною підвищеннях у спеціальному дерев'яному каркасі, сліди якого простежувались у вигляді обгорілого дерева та золи. Перед жорнами знаходилась спеціальна вимазана глиною і випалена заглибина, куди зсипали борошно. Звідти його пересипали, мабуть, у мішки, або керамічну тару. У сусідньому приміщенні виявлено піч і запасне ротаційне кам'яне жорно. Очевидно, тут мешкали люди, які працювали в млині, який обслуговував потреби всього селища.

Черняхівські племена добре знали різні ремесла: залізоробне, гончарське, ювелірне, бондарське. Вміли обробляти дерево, камінь, кістку, скло. Залишки залізоробних горен-домниць та значну кількість залізних шлаків зафіксовано на черняхівських поселеннях в селах Слободище, Скragлівка Бердичівського та Пряжів Житомирського районів. На Пряжівському поселенні виявлено також глиняні тиглі та лячки, за допомогою, яких кольоровий метал плавили і розливали по формах.

На селищах черняхівської культури виявлено численні залізні знаряддя праці: залізні наральники, лемеші та різакі-чересла, тобто частини плуга, що вказує на існування у цих племен орного землеробства. Для збирання урожаю сільськогосподарських культур використовували залізні серпи та коси.

Найбільш масовою категорією знахідок залишаються залишки керамічного посуду, виготовленого як вручну, так і при допомозі гончарного круга. Комплекс посуду включає різні вироби: великі

піфосоподібні зерновики, кухонні горщики, миски, глечики, вази, кубки. Зустрічається імпортна кераміка провінційно-римських майстерень III – IV століть. Населення цієї культури користувалось і привізним та місцевим скляним посудом.

Побутували у черняхівців також кістяні вироби: проколки, лошила, гребені, пірамідальні підвіски, використовувались срібні, бронзові та залізні фібули-застібки для одягу, а також бронзові й залізні пряжки для поясів. На поселеннях знайдено глиняні грузила для ткацьких верстатів і керамічні біконічної форми прясельця для веретен.

Значна кількість ремісничих виробів на черняхівських поселеннях дозволяє вважати, що у черняхівському суспільстві відбувся другий великий суспільний поділ праці – ремесло відокремилось від землеробства та скотарства.

Археологічні матеріали дають свідчення про уявлення черняхівців про навколишній світ. Спостереження за природою знайшли відображення у створенні землеробського календаря. Землеробські календарі черняхівців “розшифрував” академік Б.Рибаков, який звернув увагу на символічні орнаменти деяких ритуальних керамічних виробів з поселень Ромашки, Лепесівка. Користуючись “чертами і резами” населення створило систему піктограм, які повинні були символізувати господарські календарі, а також язичницькі гадання про погоду, врожай.

Населення черняхівської культури підтримувало культурні та економічні стосунки з провінційно-римським світом. Це знайшло відображення в поширенні римських монет на поселеннях черняхівської культури, в основному срібних денаріїв II – III століть, які зустрінуті в ряді населених пунктів Бердичівського району (знахідки Г.Богуна). Разом з тим поширюються деякі математичні знання та писемність. На деяких фрагментах черняхівської кераміки відомі прокреслені давньогрецькі (Лепесівка, Бакота) та латинські (Вороновиця, Ріпнів II, Будешти, Косанове) літери.

Населення черняхівської культури сповідувало язичницьку релігію, вірували в багатьох богів, які уособлювали сили природи. Язичницькі капища періоду черняхівської культури відомі на поселеннях Середнього Подністров'я. На них відкриті чоловічі постаті ідолів, які, як правило, тримають у руках ріг достатку – символ врожайності та господарського благополуччя. Подібні ідоли знайдені і на поселеннях інших районів Лісостепу. Деякі вчені вважають, що у черняхівців могли поширюватись і християнські ідеї.

Черняхівська культура побутувала на великому просторі України від верхів'я Західного Бугу до Північного Дінця, від приток Дніпра, Прип'яті і Сейму до Нижнього Дунаю й Чономорського узбережжя. На цій значній території існували різні попередні культурно-історичні типи, що зумовило місцеві особливості черняхівських пам'яток. Вчені виділяють декілька локальних варіантів, які залишили різні в етнічному відношенні племена. Лісостепову смугу в межиріччі Дніпра та Дністра,

куди входить і територія Житомирської області, вважають основною територією черняхівської культури, пов'язаною з історією стародавніх східних слов'ян.

На кінець IV – початок V ст. припадає період трансформації черняхівської культури Лісостепу у ранньосередньовічні східнослов'янські старожитності корчацько-празької та пенківської культур V – VII століть.

Корчацька культура. Протягом VI – VII ст. на території Житомирщини побутувала корчацька культура. Її пам'ятки були відкриті наприкінці XIX – на початку XX століття житомирським археологом С. Гамченком. Ним було досліджено залишки могильника з трупоспаленням біля села Корчак (нині Житомирський р-н). Саме за цим пунктом вся група аналогічних та синхронних пам'яток отримала назву в археологічній науці назву корчацької. Подібні могильник та поселення С.Гамченко дослідив у інших пунктах області: Перлявка, Денеші, Катеринівка, Тетерівка. В пізніші роки працівник Житомирського музею І.Левицький дослідив курганні поховання з трупоспаленнями в басейні р.Уж, в північних районах Житомирщини. Аналогічні корчацьким пам'ятки на території Праги виявив чеський дослідник І.Борковський, тому ці слов'янські старожитності називають корчацько-празькими. Вони були поширені на широкій території від Правобережжя Верхнього Дніпра і Прип'яті до Ельби і Дунаю.

Поселення корчацької культури займали перші надзаплавні тераси річок та їх приток. Селища розміщувались групами на відстані 1 – 3 км одне від одного. Вони були невеликими за розмірами 0,5 – 1 га і складались в середньому з 20 – 30 будівель. На території нашої області це були переважно відкриті, неукріплені селища, хоч в інших регіонах відомі й городища (Зимне на р. Луга Волинської області, Хоттомель Брестської області).

Основним типом житла корчацького населення була квадратна в плані напівземлянка площею від 6 до 20 кв.м. зі зрубною або стовповою конструкцією стін. Дерев'яний каркас двосхилого даху покривався соломною або очеретом. Підлога жител була земляною добре утрамбованою. Житло обігрівалось печами з каменю або глинобитними. Крім жител на поселеннях виявлені залишки господарських приміщень. Це ями округлої в плані форми. Зафіксовано залишки наземних господарських споруд з дерев'яним каркасом, обмазаних глиною.

Основним господарським заняттям населення було орне землеробство. На поселеннях виявлені залізні лемеші до плугів, коси-горбуші, залізні серпи. На кількох селищах знайдені кам'яні круглі жорна для перемелювання зерна. Крім землеробства жителі займались домашнім тваринництвом, розводили велику рогату худобу, свиней, овець, кіз, коней.

Серед залишків кераміки переважають ліпні горщики з прямим або ледь відігнутих вінчиком, з плавними обрисами тулова і вузьким плоским

дном. Зустрічаються сковорідки з плоским дном і низьким бортиком у глині посуду є домішки піску, шамоту, жорстви. Поверхня кераміки коричневого кольору, нерівна, горбкувата.

Для поховального обряду характерні ґрунтові та підкурганні поховання. В них переважає обряд трупоспалення. Залишки кремації вміщували у глиняні горщики-урни або просто зсипали в яму. Подібні могильники відомі в селах Корчак, Тетерівка, Катеринівка та інших. Курганні могильники досліджені в селах Миропіль, Буда Шиєцька, Корчак. Їх насипи були невисокими до 1м, діаметром до 10 м. Трупоспалення, як правило, здійснювалось на стороні, а потім залишки кремації зсипались в керамічну урну або в ямку, викопану в материк. Інколи горщики-урни ставились на місцях ритуальних кострищ.

Вважають, що культура типу Корчак є археологічним еквівалентом літописного племені древлян, яке проживало в цей період на території сучасної Житомирщини. У подальшому на її основі сформувались пам'ятки типу Луки-Райковецької.

Археологічна культура **Луки–Райковецької** відкрита В.Гончаровим у 1946 - 1948 роках. Пам'ятки цієї культури були відомі і раніше, коли їх фіксував С. Гамченко наприкінці XIX – початку XX століть. Назва її походить від поселення дослідженого В.Гончаровим в урочищі Лука біля с. Райки Бердичівського району, датується УІІ – ІХ століттями. Старожитності цієї культури охоплюють всю Лісостепову Правобережну Україну від Дніпра до Дністра.

Пам'ятки Луки-Райковецької культури – селища та могильники відомі в багатьох населених пунктах нашої області. Матеріальна культура її населення подібна до корчацької, є її хронологічним продовженням, віддзеркалює подальший прогресивний соціально-економічний розвиток східнослов'янського суспільства періоду формування ранньофеодальної держави Київської Русі.

Серед керамічних виробів зростає кількість посуду виготовленого з допомогою гончарного круга, розширюється і його асортимент. Керамічні вироби оздоблюються ямками, нігтевими відбитками, насічками, лінійним та хвилястим орнаментом. В залізобробному виробництві відомо понад 20 видів залізних виробів, удосконалюється техніка термічної обробки сталі, поряд з куванням набуло поширення наварювання сталевих лез.

Знахідки на поселеннях імпортової керамічної тари кримського походження, кераміки салтівського типу та арабських монет – дирхемів, свідчить про розвиток торгових стосунків місцевого населення.

Поховальний обряд в цей час залишався таким же як і в культурі типу Корчак. Цікавою пам'яткою цієї культури є язичницьке святилище на річці Гнилоп'ять поблизу Житомира, яке очевидно було культовим центром округи. Ще одне святилище цієї пори відоме поблизу Ягнятина Ружинського району, на якому було виявлено 4 антропоморфних кам'яних ідоли. Подібні святилища-капища відомі і в інших регіонах України – в

Києві, біля м. Родень в усті Росі, в селах Ржавенці, Горбове Чернівецької області.

Археологічні матеріали дозволяють говорити, що рівень розвитку ремесел, сільського господарства, торгівлі в цей час відповідав суспільству, яке формувало феодальні відносини. Проходить процес соціального розшарування суспільства на землеробів, ремісників, воїнів-дружинників, ранньофеодальну знать, жерців-волхвів. Характер матеріальної і духовної культури населення культури напередодні утворення Київської Русі свідчить про поступову уніфікацію, відбиває соціально-економічний та етнічний розвиток східнослов'янського суспільства.

Археологічні пам'ятки Житомирщини яскраво засвідчують поступальний розвиток людського суспільства від найдавніших часів раннього палеоліту і до періоду розкладу первіснообщинних відносин, коли в середовищі східнослов'янського суспільства виникли передумови до формування державних утворень – князівства племені древлян з подальшим входженням його до складу Київської Русі – першої держави українського етносу.

Давня історія та матеріальна культура Житомирщини є важливою частиною вітчизняної культури, вивчення її сторінок залишається актуальним.

Література:

1. Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии// Труды XI Археологического съезда. – Т.1. – М., 1900.
2. Антонович В. Раскопки в стране древлян // Материалы по археологии России. – № 11. – СПб, 1893.
3. Археологія Української РСР т. I. – К. – 1971.
4. Березанська С.С. Поселення раннього залізного віку в Житомирській області // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. VI. – К., 1956.
5. Богун Г. Археологічні пам'ятки р. Гнилоп'яті// Праці комплексної експедиції Чернівецького державного університету. Том УІІ, серія археологічна, вип.1. – Чернівці, 1960. – С. 131 – 136.
6. Винокур І. Історія та культура черняхівських племен. – К., 1972.
7. Винокур І. Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н.е.// Праці комплексної експедиції Чернівецького державного університету. Том УІІІ, серія археологічна, вип.1. – Чернівці, 1960. – С. 5 –130.
8. Гамченко С. Житомирский могильник. – Житомир, 1888.
9. Гончаров В. Райковецьке городище. – К., 1950 .
10. Кругляк. Б.А. Загадки минувшини Поліського краю. – Житомир. – 1995.
11. Левицький І.Ф. Довгинецька палеолітична стація// Антрологія. – Т. 3. – К., 1930.

12. Левицький І.Ф. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині. // Антропологія. – Т.ІІІ.- К., 1930.
13. Махно Є.В. Дві пам'ятки бронзової доби в басейні р.Тетерева // Археологічні пам'ятки УРСР. – т.ІІ. – К., 1949.
14. Месяц В.А. Находки древнепалеолитических орудий в районе Житомира.// КСИА. – Вып. 92. – М., 1962.
15. Петров В. Памятники корчакского типа (по материалам раскопок С.С.Гамченко).// Материалы и исследования по археологии. – М. – Л., 1963. - № 108.
16. Русанова И. Территория древлян по археологическим данным. // Советская археология. – 1958. - № 4.
17. Русанова И. Поселение у с.Корчак на р.Тетерева. // Материалы и исследования по археологии. – М. – Л., 1963. - № 108.
18. Русанова И. Языческое святилище на р. Гнилопять под Житомиром. // Культура древней Руси. – М., 1966.
19. Русанова И. Славянские древности VI – IX вв между Днестром и Западным Бугом. // Археология СССР, Свод Археологических источников. – вып. Е1-25. – М.,1973.
20. Тарабукін О. Археологічна карта Житомира. – Житомир. – 1994.
21. Шовкопляс І. Палеолітична стоянка Радомишль.// Археологія. – Т.ХVІ. – К., 1964.
22. Ярмошик І. Становлення історичного краєзнавства Волині. – Житомир. 1998.
23. Ярмошик І. Житомир древній. – Житомир. – 1997.